

ԱՐՇԱԿ ՄԱՂՈՅԵԱՆ

բանասիրական գիրք. դոկտոր, պրոֆ.

ՎԱՐԿԱՄ

Ա. Եւրոպական միջնադարեան բանահիւսութեան եւ գրականութեան մէջ հնչիւնական չնչին փոփոխութիւններով յաճախ է հանդիպում Մաօմ, Ապոլլէն եւ Տէրվազան եռամիասնութիւնը, որ մեծաւ մասամբ չար ուժեր է ներկայացնում, իսկ երբեմն առանձին միաւորները կիրառուելով իբրեւ հասարակ անուն, այլեւայլ բացասական երեւոյթներ են խորհրդանշում: «Գիլէօմի պատանեկութիւնը» ասքի մէջ, օրինակ, այդ երեքն արտայայտուել են աստուածութիւնների կերպարանքով¹: Նոյնն է պարագան նաեւ «Նիմեան կառքի», ուր, ասենք, Տէրվազանը հեթանոսների համար «բոլոր բարիքների բաշխողն» է²: Իսկ «Երգ Գիլէօմի մասին», էջ 305, տող 3253-3254 կարդում ենք.

Մահմեդը դատարկ կուռք է,
Տէրվազանն ու Ապոլլէնը՝ ստախօս...

Օրինակները բազմաթիւ են, բայց հիմնականում կրկնում են իրար: Միջնադարեան եւրոպացիների ընկալումով, ուրեմն, այս երեքը չաստուածներ են, ունեն իրենց կուռքերը, նաեւ վիշապական-չաստուածների դրօշներ ու պատկերներ (էջ 176, տող 3266-3268):

«Մահմեդական աստուածութիւններին» չափից աւելի յաճախակի է անդրադառնում «Ռոլանդի երգը»³, հանգամանք, որ մեծապէս վնասել է երկի գեղարուեստական որակին: Հեղինակը մանրամասն արձանագրում է, որ իլել են Ապոլլինի թագն ու ցուպը (աստուածութեան խորհրդանիշները), իսկ յետոյ անդրադառնում է միւս չաստուածներին՝

¹ Տե՛ս «Песни о Гильоме Оранжском», изд. подготовили Ю. Корнеев, А. Михайлов, М., 1985, էջ 23, տող 729-730:

² Անդ, էջ 174, տող 1224:

³ Այն ունի հայերէն չորս թարգմանութիւն (Յ. Ա. Ղազիկեան, Յ. Յարեան, Ս. Զիլոյեան եւ Յ. Բախչինեան. մեր ձեռքին է վերջին հրատարակութիւնը՝ «Ռոլանդի երգը», ֆրանսերէնից թարգմ. եւ ծանօթ. Յենրիկ Բախչինեան, Երեւան, 1995 (յետայսու՝ Էջը եւ տողը շարադրանքի մէջ):

...Նոյնը արին եւ կուռքի հետ Տէրվազան,
Իսկ Մահմեդին նետեցին մի փոսորակ,
Որ բզկտեն խոզ ու շները նրան...
(էջ 145, տող 2589-2591):

Կամ.

Եւ էմիրը աղերսում է Մահմեդին,
Ապուլլինին, Տէրվազանին զազրելի
«Ո՛վ աստուածներ, երկրպագել եմ ձեզ միշտ,
Կերտե՛լ կտամ ձեր արձանները ոսկի,
Միայն եղէք ինձ Կարլի դէմ զօրավիգ»
(էջ 186, տող 3490-3495):

Այստեղ թերեւս նորոգութիւնն այն է, որ սոյն չաստուածներն ունեն
իրենց սուրբ գիրքը.

...Հրամայեց արքան դնել այդ գահին
Սուրբ գիրքն իրենց Տէրվազանի, Մահմետի
(էջ 52, տող 611-12):

Յրանսական վիպերգի մէջ՝ «Գիլէօմի պատանեկութիւնը» (էջ 23,
տող 729-730), կարդում ենք.

Աղօթեցէ՛ք՝ Տէրվազանը օգնէ ձեզ,
Եւ աջակից լինեն՝ Մահմեդ, Ապուլլէն:

Ժամանակին ուսումնասիրողներն ի դէմս Մօամի հեշտութեամբ ճա-
նաչել են Մահմեդին, նախնական շրջանում սխալմամբ փորձելով նոյն
կրօնին կապել նաեւ Ապուլլէնին ու Տէրվազանին: Սա անվիճելի էր թւում
միջնադարեան Եւրոպայում: Անցեալում եւրոպացիները համոզուած
էին, որ արաբական աշխարհը հեթանոսութեան ժառանգորդն է: Նրանք
մահմեդականներին աներեր վերագրում էին հեթանոսութեան բոլոր
տարրերը, յատկապէս կռապաշտութիւն եւ բազմաստուածութիւն: Ժան
Բօդէլի «Խաղ սուրբ Նիկողայոսի մասին» ապրի մէջ սուլթանը խոնար-
հուած է «եղջերաւոր Մուհամեդի» առջեւ, եւ այդ կուռքը կոչուած է

Տէրվազան⁴: Հաւանաբար այս նախագիտելիքներից ելնելով է, որ Գիլէօմ Օրանժեցուն նուիրուած շարքի մէջ հանդիպող Ապոլլէնը եւ Տէրվազանը անցեալի շատ հետազօտողների պնդմամբ իսլամական պաշտամունքի տարրեր են: Բայց, ինչպէս գիտենք, լինելով միաստուածութեան կրօն՝ իսլամը նման աստուածութիւններ չի ճանաչում եւ չէր կարող ճանաչել, հետեւաբար Ապոլլէնի եւ Տէրվազանի կապակցութեամբ այլ բացատրութիւններ էին հարկաւոր: Աւելի ուշ Ապոլլէնի դիմակի ներքոյ արդարացի կերպով ճանաչեցին Ապոլլոնին՝ «ռոմանական վիպական աւանդոյթի հեթանոս աստուածութիւն, որ թերեւս յանգում է անտիկ Ապոլլոնին եւ «Տէրվազանի ու Մօամի հետ (Մահմեդի) իւրօրինակ մահմեդական «երրորդութիւն» է ձեւաւորում» (էջ 540)⁵: Սակայն Տէրվազանի խնդիրը շարունակեց մնալ որպէս զանազան ենթադրութիւնների առարկայ՝ առանց վերջնական եզրայանգման: Օրինակ՝ վերեւում մեր ընդգծած տողը («Երգ Գիլէօմ Օրանժեցու մասին», էջ 539), ծանօթագրուած է. «Տէրվազան. սարակինոսեան աստուածութիւն՝ ֆրանսական վիպական աւանդութեան մէջ»: Մի այլ տեղ Տէրվազանը բացատրուած է իբրեւ թիւրքական Թէնգրի-խան, եւ գերագոյն աստծու անուան փոքրին չ աղաւաղուած պատկերն է համարուել⁶:

Դիտելի է, որ Տէրվազան անունը յայտնի է միջնադարեան Եւրոպայի շատ հեղինակների: Այն, ինչպէս նկատեցինք, առկայ է թէ՛ գեղարուեստական երկերում, թէ՛ ժամանակագրութիւնների մէջ: Եւ պէտք է ի մտի առնել, որ միշտ չէ, որ անունն այս միատեսակ է գրւում. հանդիպում է Տէրմազանտ, Տէրմազան, Տէրվազանտ, Տէրվազան եւ այլ ձեւերով: Զէֆրի Զօսրրի տողերում («Քենթրբերեան պատմութեան» շարքից՝ Սըր Տոպալի մասին) նա Տէրմազանտ է: Շէքսպիրեան «Համլէտում» եւս (Act. III sc. 2)՝ “I would have such a fellow whipp'd for o'erdoing Termagant, it out-herods Herod”: Արդէն Շէքսպիրի «Հէնրի Չորրորդում» (Դ. արար, Դ. պատկեր) «termagant»-ն այլեւս յատուկ անուն չէ (termagant Scot) եւ պարզապէս նշանակում է՝ ահազդու, վախեցնող, սարսափեցնող անձ՝ տուեալ դէպքում՝ շոտլանդացի: Ռասսէլ Նէշի վկայութեամբ ֆրանսիացիներն են աղճատել բառը, նրանցից օգտուողները տարածել են սխալը, եւ կարող է թուալ, թէ բառի նախնական ձեւն անվերականգնելի է: «Սակայն ինչպէս մեզ տեղեկացնում է պրն Տիւրովիթթը, Բօդլէեան

⁴ Տե՛ս http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Pernoud/07.php:

⁵ Այս երրորդութիւնը հանդիպում է եւ այլուր. տե՛ս «Երգ Օրանժեցի Գիլէօմի մասին», «Լիւդովիկի թագաւորութիւնը»:

⁶ Տե՛ս <http://wap.forroll.forum24.ru/?1-15-0-00000056-000-0-0>:

գրադարանի հնագույն մի ձեռագրում այն հանդիպում է բազմիցս եւ միեւնոյն տարբերակով՝ Տէրվազան»⁷, որի շնորհիւ կարող ենք վստահանալ, որ բառի առաւել նախնական ձեւը Տէրվազան է: Ուրեմն, ինչպէս իրաւամբ հաստատել է Ռասսէլ Նէշը, մեզ զբաղեցնող անուան հնագույն ձեւը, Տէրվազանն է: Յատկապէս այս՝ Տէրվազան անունն է աւելի շատ աղաւաղուել, քանի որ անորոշութիւնը խանգարել է, եւ ժամանակի հետ հանդէս են եկել, իսկ այնուհետեւ աճել աղաւաղումները, մինչդեռ բառի նախնական ձեւը Տէրվազանն է, որ ինչպէս տեսանք, «հաստատել է պարոն Տիւրովիթթը»: Մնացեալ տարբերակների յետագայ փոփոխութիւններն ու աղաւաղումները, գիտակցուած, կամ՝ ոչ, ինչ-որ առումով մեկնաբանութեան փորձեր են, որ գնալով աւելի են հեռացել բուն բառապատկերից:

Շէքսպիրեան «Համլէտի»՝ «Մորակել կուզէի այդ տեսակ արարածին, որ Տէրմազանտին էլ գերազանցում է, Հերովդէսից էլ հերովդանում» (արար երրորդ, պատկեր երկրորդ) ասուածքը ծանօթագրուած է. «Տերմազանտը միջնադարեան միստերիաներում դաժան աստուածութիւնն է, որին իբր թէ մահմեդականները երկրպագում էին»⁸:

Գիլէօմի ասքի ուսումնասիրութեան նախնական շրջանում ենթադրուել է, թէ Տէրվազան անունը ծագել է *terra vagans*-ից, որ երկրի աստուածութիւնն է, այցելում է մշուշով: Այնուհետեւ նոյնացրել են սկանդինաւեան Տոր աստուածութեանը կամ գերմանական Տիւզուսին, կապել են *terrifikans* (ահարկու, սարսափազդու) ածականին (Լ. Շպիցեր), բխեցրել յունահռոմէական Հեկատէից, որ անմաքուր զօրութեան հովանաւորն էր (Դիանա Տրիւիա – Ա. Գրեգուար), համարել են Մահմեդին վերաբերող մի մակդիր, որ նշանակում է կործանարար (Շ. Պէլլա)⁹: Բազմաթիւ հետազոտողների մեկնութիւնները յանգում են ենթադրութիւնների, որոնց ամփոփումը կարելի է համարել «Ռոլանդի երգի» հայ թարգմանչի ծանօթագրութիւնը. «Տէրվազան. հեթանոսական աստուածութիւն, որի ծագումը անյայտ է»¹⁰:

Բայց դեռեւս անցեալ դարասկզբին Դաւիթ-Բեկը (Մարտիրոս Սարգսեան) (1870-1938) իր յօդուածներից մէկում¹¹ մանրակրկիտ քննութեան

⁷ Տե՛ս Samuel Butler, *Hudibras*; with notes by T. Nash, vol. 1, London, 1835, էջ 106:

⁸ Ուիլեամ Շէքսպիր, Ընտիր երկեր, հտ. 1, Երեւան, 1964, էջ 83 եւ 887, թարգմ.՝ Յովհաննէս Մասեհեան..

⁹ Տե՛ս “Песни о Гильоме Оранжском”, էջ 539-540:

¹⁰ Տե՛ս «Ռոլանդի երգը», էջ 224, ծան. 611:

¹¹ Տե՛ս M. David-Beg, *Le mot Tervagan Dans Les Chansons de Geste*: “Revue des Études Arméniennes”, t. II, Paris, 1922, էջ 65-83:

է առել «Մահօմի» եւ «Ապոլլինի» հարեւանութեամբ հանդէս եկող «Տէրվագան» բառը եւ իբրեւ ելակէտ ընդունելով հայոց դիցարանի՝ «Վահագն» անունը եւ դրան կցելով նաեւ աստուածութեանը տրուող «տէր» կոչականը, դիտարկել է «տէր Վահագն», «տէր Վահան», նաեւ իր կարծիքով դրանից ծագող «տէր վագան», «տէր վահկան», «տէր վկայն» եւ այլ կապակցութիւններ: Ուսումնասիրութիւնը հետազոտողն աւարտել է հետեւեալ երեք կէտերով. «Վերելում ասուածն ի մի բերելով կարելի է երեք հիմնական եզրակացութեան հանգել՝

1. Չորս՝ բառակազմական, աստուածաբանական, բանասիրական եւ հնչիւնաբանական տեսակէտներից անկասկած է, որ Tervagan բառը հայկական եզրոյթ է:

2. Tervagan բառը պարունակող առաջին գրական երկը ստեղծուած պիտի լինի հայոց հետ խաչակիրների շփումներից յետոյ, այն է՝ Խաչակրաց Առաջին (1096-1099) եւ Երկրորդ (1147- 1149) արշաւանքների միջեւ:

3. Այն, որ Tervagan անունը հանդէս է գալիս Mahom եւ Apollin բառերի հարեւանութեամբ, յարգանքի տուրք է Հայաստանին եւ հայերին, վկայելով, որ «Chansons de Geste»-ի հեղինակների ժամանակներում Մերձաւոր Արեւելքում հայկական տարրը կարեւոր դիրք էր գրաւում»¹²:

Դաւիթ-Բեկի ուսումնասիրութիւնն իսկապէս «բառակազմական, աստուածաբանական, բանասիրական եւ հնչիւնաբանական» տեսակէտներից լիակատար վստահութիւն է ներշնչում՝ ամբողջովին համոզելով, որ իրօք, Տէրվագանը հայկական ծագում ունի եւ հէնց Տէր Վահան կամ Վահագն սկզբնական ձեւից պիտի բխած լինի: Սակայն Դաւիթ-Բեկի այս տեսակէտը եւրոպական գիտութեան մէջ տարածում չի գտել, հաւանաբար այն պատճառով, որ հեղինակն ուշադրութեան չի առել մի հանգամանք. ո՞րտեղից եւրոպացիներին պիտի ծանօթ լինէր հայոց դիցարանի աստուածներից մէկը: Եթէ Մուհամէդի եւ Ապոլլոնի պարագային նրանց անունների շրջանառուելը լիովին հաւանական էր, ապա հեթանոս հայոց աստծու անուան նման տարածուածութիւնը տարակուսելի պիտի ներկայանար եւրոպացի հետազոտողներին, ուստի եւ դրանից բխող դիտարկումը՝ մերժելի:

Բ. Կաթողիկ եկեղեցու նշանաւոր աստուածաբան Թովմա Աքունյանցին (1225-1274 թթ.) համոզուած էր, որ տարբեր կրօնական հաւատքների ժամանակաւոր գոյակցութիւնն ի վերջոյ յանգեցնելու է դրանցից ամենաառաջաւորի՝ քրիստոնէութեան անբաժանելի տիրապետութեան: Նա

¹² Անդ, էջ 83:

մտածում էր, թէ այդ անշրջանցելի իրավիճակին խոչընդոտում է յատկապէս երեք հանգամանք՝ «սարակինոսները, յոյները եւ հայերը»¹³, ըստ ամենայնի նկատի ունենալով, հին յոյների հեթանոսական կրօնը, իսլամը եւ պաւլիկեան (թոնդրակեան) շարժումը: Այսինքն՝ Թովմա Աքուինացին՝ իբրեւ կաթոլիկ Եկեղեցու հայր, ճանաչել է երեք թշնամական ուժ արաբներ, հեթանոս յոյներ եւ աղանդաւոր հայեր: Արդեօ՞ք եւրոպական միջնադարեան գրականութեան մէջ յաճախ հանդիպող Ապոլլինը, Մահմեդը եւ Տէրվազանը «Հաւատքի հիմունքների մասին՝ ընդդէմ սարակինոսների, յոյների, հայերի» աշխատութեան մէջ Աքուինացու նշած երեք «աղանդների» գեղարուեստական արտացոլքը չեն: Դարաշրջանի Եւրոպան ցնցուած էր թոնդրակեան շարժմամբ, նաեւ գիտենք, որ Է.-ԺԲ. հարիւրամեակներում Բիւզանդիան փոթորկել էին պաւլիկեանները (եւրոպացիք շատ յաճախ նրանց նոյնացրել են մանիքեցիների, թոնդրակեանների հետ): Ը. դարասկզբին փոթորիկն արդէն ընդգրկել էր առնուազն Հայաստանի, Բիւզանդիայի, Բուլղարիայի ոչ միայն քաղաքական, այլեւ հոգեւոր միջավայրը: Եւ անգլիացի բիւզանդագէտ Է. Գիբրոնը պատահական չէ եզրակացրել՝ նրանք «սասանեցին Արեւելքը եւ լուսաւորեցին Արեւմուտքը»¹⁴:

Ինչպէս յայտնի է՝ պաւլիկեաններն իրենց համարել են Պօղոս առաքելի յետնորդներ՝ առանձնացած եւ հակադրուած «պաշտօնական» քրիստոնէութեանը: Եւրոպացիներն անուանապէս էին ճանաչում պաւլիկեան աղանդապետներին՝ Կոստանդին, Սիմէոն, Գինէսիոս, Յովսէփ, Սարգիս եւ Վահան: Յայտնի է, որ նրանցից երեքը՝ Սարգիսը, Գինէսիոսը եւ Վահանը հայ էին, «սակայն դա չի նշանակում, թէ մնացած երեքի հայ լինելը բացառում է»: Պարզապէս Առաքելական Եկեղեցուց հեռացած, կամ «քաղկեդոնիկ հայերն այլեւս չէին ընկալւում որպէս հայ»¹⁵:

«Պետրոսի՝ [Սիկիլիացու] ամենանուաստ վանականի ու վանահօր [երկը] Պաւլիկեանների մասին, որ նոյն մանիքեցիներն են» աշխատութեան մէջ թուարկուած է եօթ աղանդապետ, որոնց մէջ վեցերորդը Վահանն է, վերջինը՝ Սերգիոսը [Սարգիս]»¹⁶ (նկատենք՝ Սիկիլիացին իր երկը գրել է Բարսեղ Ա. կայսեր յանձնարարութեամբ, հանգամանք, որ շեշտում է հարցի հրատապութիւնը): Վահանը առաջնորդն էր Բահաբեան

¹³ "Islamochristiana", vol. 1-12, Roma, 1975-1985, հտ. 6, p. 266.

¹⁴ Յր. Բարթիկեան, Բիւզանդագիտական հետազոտութիւններ, հտ. Ա., Երեւան, 2002, էջ 705:

¹⁵ Ն. Ադոնց, Երկեր, հտ. Ե., Երեւան, 2012, էջ 93:

¹⁶ Տես Յր. Բարթիկեան, Բիւզանդագիտական հետազոտութիւններ, հտ. Բ., Երեւան, 2002, էջ 450 (այսուհետեւ՝ յղումները Յր. Բարթիկեանից՝ շարադրանքի հետ՝ նշելով հատորը եւ էջը):

կամ Վահանեան աղանդի, որ կոչուել է նաեւ Կիւնդապիտ (շնաւանցիք կամ շնակեացք)¹⁷: Սարգիսը գլուխ էր կանգնել պաւլիկեանների մի առանձին կուսակցութեան, որ իր անունով կոչուում էր Սարգիսեան, իբրեւ հակառակորդ Վահանեանների: Սարգիսն արդէն 801-ին սկսել է իր գործունէութիւնը եւ, ինչպէս ասում է իր թղթերից մէկում, «ընթացայ յարեւելից յարեւմուտս եւ հիւսիսից մինչեւ հարաւ՝ Քրիստոսի (պաւլիկեանց) Աւետարանը ծանուցանելու համար»¹⁸:

Վահանն ու Սարգիսը անհաշտ մրցակից ու հակառակորդ եղան մինչեւ վերջինիս վախճանը: «Պայքարը սերգիոսականների եւ վահանեանների միջեւ շարունակուում է առաւել սրութեամբ Սերգիոսի մահից յետոյ (835 թ.)» (Ա. 24):

Ինչպէս խոստովանում էին երկուստեք, ընդհանուր առմամբ Պօղոս առաքեալի հետեւորդ լինելով հանդերձ (նրանք ընդունում էին չորս աւետարաններն ու Պօղոս առաքեալի թղթերը), Վահանեաններն ու Սերգիոսեաններն այնուամենայնիւ ունէին նաեւ հակասութիւններ: Այս «մրցակից» աղանդաւորներից իւրաքանչիւրն իրեն էր համարում ճշմարիտ հաւատացեալ: «Աղանդաւորները բիւզանդացիներին արհամարհանքով անուանում էին հոռոմ [ուռում], իսկ իրենց վերապահում էին քրիստոնեայ յորջորջումը»¹⁹, կամ, ինչպէս Բարթիկեանն է նշում, «իրենք իրենց քրիստոնեայ էին» կոչում, իսկ ուղղափառներին՝ «հոռոմայեցի» (Ա. էջ 451): Իրենց հերթին թէ՛ Սարգիսը, թէ՛ Վահանը, բնականաբար, ատելի էին հակառակորդների՝ «ճշմարիտ հաւատացեալների» աչքին (Ա. 439): Օրինակ Պետրոս Սիկիլիացին անթաքոյց ատելութեամբ է խօսում երկու աղանդապետերի մասին: Բայց ինչպէս նկատել է հայ նշանաւոր բիւզանդագէտը՝ յատկապէս Վահանի կապակցութեամբ՝ Սիկիլիացին «երբեմն անսպասելիօրէն... ցուցադրում է աղանդապետի առաքինութիւնը եւ ակամայ մեծարում է նրան» (Բ. 329):

Դիտելի է, որ համեմատութեան պարագային ուղղափառների պատկերացումով առաւել «զազրելի» էր Վահանը, որ յայտնի էր իր «չարագործութիւններով»: Պետրոս Սիկիլիացին այս աղանդապետ Վահանին առանձնացնում է միւսներից որպէս «չարի ուսուցիչ» (Բ. 346), ուրեմն

¹⁷ Մ. Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 895. հմմտ. Բ. Սարգիսեան, Ուսումնասիրութիւն Մանիքէա-Պաւլիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին եւ Գրիգոր Նարեկացւոյ թուղթը, Վենետիկ, 1893, էջ 43, 45. Հր. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ե., Երեւան, 1962, էջ 14-15 (այսուհետեւ՝ ՀԱԲՌ):

¹⁸ ՀԱԲՌ, հտ. Դ., Երեւան, 1948, էջ 407:

¹⁹ Ն. Աղոնց, Երկեր, հտ. Ե., էջ 93:

«Հարի ուսուցիչ» Վահանն²⁰ անհամեմատ ատելի էր նրա համար: Վահանեաններն ատելի էին ոչ միայն ուղղափառների, այլև «մրցակից» աղանդաւորների աչքին, սակայն մեր նիւթի կապակցութեամբ այստեղ յատկապէս կարեւոր է այն, որ Եւրոպան ցնցած աղանդաւորական շարժման առընչութեամբ մշտապէս հոլովւում է Վահան անունը՝ ամենուր չար կամ բացասական առումներով:

Միւս կողմից դիտելի է, որ պաւլիկեան քարոզչութիւնը (քաղկեդոնական հայերի), անշուշտ, օգտուել է հայկականութեան տարրերից, գոնէ կիրառել հայկական բառեր, իրար վերապահել որոշ կոչումներ, եւ առաջին հերթին՝ «տէր» դիմելաձեւը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ մանիքեցի (իմա՝ պաւլիկեան) վատահամբաւ մի կին Սարգսին «նեոի կարապետ» դարձնելու, զրաւելու համար հէնց այդպէս է դիմում՝ «տէ՛ր Սարգիս» (անդ, էջ 440): Եւ շատ հնարաւոր է, որ յոյներն աղանդաւորներից լսել են՝ «Տէր Վահան» արտայայտութիւնը եւ այն ընկալել իբրեւ մէկ բառ: Այստեղ հարկ է շեշտել, որ դիտարկուող ժամանակահատուածում հայերէնից յունարէնին անցած բառաձեւերը բազում են: Յիշենք օրինակ՝ «արքայիկը» Αρκαίκα որ ընդունող լեզուին է անցել թէ՛ իբրեւ յատուկ, թէ՛ հասարակ անուն²¹: Բայց հայ-բիւզանդական առընչութիւններն անհամեմատ աւելի խորն են, երկուստեք փոխառութիւնները վերաբերում են մշակոյթի գրեթէ բոլոր բնագաւառներին, մասնաւորաբար բանահիւսութեանը, ճարտարապետութեանը: Ասուածի ամենավառ օրինակը Դիգենիս Ակրիտաս դիւցազնավէպն է, որի կապակցութեամբ դեռեւս 1930-ին Ադոնցը նշել է, որ այն հարազատութիւն է դրսեւորում Սասնայ Ծռերի հետ՝ յատկապէս ժամանակաշրջանի, աշխարհագրութեան եւ զոյգ հերոսների հարցում²²: 1932-ին Հէնրի Գրէգորին աւելի էր շեշտում ազդեցութեան հանգամանքը, ուշադրութիւն հրաւիրելով Ակրիտասում հանդիպող հայկական աշխարհագրական անունների վրայ: Արդէն 1960-ին Ա. Բրայերն²³ աշխարհագրականներին յաւելում էր վէպի տարբեր հերոսների հայկական անձնանունները: Իր «Աղթամարը եւ Դիգենիս Ակրիտասը» յօդուածում հեղինակը նաեւ այսպիսի

²⁰ Նրա մայրը եւս վատ բնութագիր ուներ. Յովսէփ Աֆրոնիտոսի աշակերտուիին էր եւ մէկ այլ ուսումնակցի՝ հրէայի հետ անօրինական կապով ծնել էր Վահանին (Ա., էջ 439):

²¹ Տէս ՅԱԲՈ, հուն. Ա., Երեւան, 1942, էջ 320:

²² Տէս "Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas", Byzantinische Zeitschrift, 29, էջ 193-227:

²³ Տէս A. Brayer, Akhtamar and Digenis Akritas, "Antiquity", vol. 34, N 36, Dek. 1960, էջ 295-297:

դիտարկում է անում. «Աղթամարի՝ իր տեսակի մէջ Հայաստանում եզակի պատկերաքանդակները գտնւում են Դիգենիսի պալատի նկարազրութեան մէջ, այդ ամբողջը տալիս է ընդհանուր կապի հնարաւորութիւնը, որը պէտք է նկատի առնուի»²⁴: Ինչպէս նշում են Արման Գասպարը²⁵ եւ Հր. Բարթիկեանը²⁶ առաջնահերթ խնդիր է «Դիգենիս Ակրիտասի» եւ «Սասնայ Շուերի» համադիր ուսումնասիրութիւնը, որ շատ հեռանկարային է: Այստեղ արծարծուած հարցի առումով, անկասկած, առատ նիւթ կպարունակէին նաեւ փշրանքներ պաւլիկեանների կորած մատենագրութիւնից:

Մեզ թւում է՝ Տէրվազան բառաձեւի հայկականութեան, հայ-բիւզանդական փոխառնչութիւնների, հայ պաւլիկեանների եւրոպական ազդեցութեան եւ նրանց առաջնորդներից մէկի՝ Վահանի «չար համբաւն» ի նկատ առնելով, նաեւ ընդունելով «տէր» բաղադրիչով («տէր Սարգիս» կամ «տէր Վահան») դիմելաձեւերի կիրառութիւնը հայ աղանդաւորական շրջանակներում, կարելի է լիովին ընդունելի համարել «տէր Վահան» կապակցութեան անցումը եւրոպացիներին: Բնականաբար վերջիններս օտար բառերը հնչիւնափոխելու էին իրենց լեզուի եւ արտասանութեան կանոններով՝ փորձելով նաեւ ստանալ այնպիսի բառաձեւեր, որ ստուգաբանելի կլինեն իրենց լեզուներով:

РЕЗЮМЕ

В средневековых фольклорных и литературных произведениях европейских народов часто встречается «троица» Маом, Аполлин и Терваган (с небольшими изменениями букв и звуков), которые изображают злые божества или силы. Исследователи по праву отождествляют Маома с Магомедом, связывая возникновение данного образа с многовековой враждой между европейцами и мусульманами. Выяснено также, что прообраз Аполлина это Аполлон из греческой мифологии. Но в случае Тервагана (встречаются так же варианты Термаган, Термагант) единого мнения не существует. В статье изучены упоминания о «троице» европейских средневековых источников и сопоставлены мнения исследователей по этому вопросу. Опираясь на разнородные факты,

²⁴ Անդ:

²⁵ «Դիգենիս Ակրիտաս եւ Սասունցի Դաւիթ». «Հայրենիք», 1953, 31(4), էջ 13-20:

²⁶ Ա. 96. հմմտ. «Բիւզանդական «Դիգենիս Ակրիտասի» վիպերգութիւնը եւ նրա նշանակութիւնը հայագիտութեան համար». ՊԲՀ, թ. 3, էջ 185-194:

автор доказывает, что прообразом Тервагана-олицетворения зла мог бы быть основатель и глава одного из ветвей движения павликян, “учитель зла” еретик Ваган (арм. Վահագն), в свое время получивший большую известность на довольно обширной территории Европы и Азии. Будучи в большинстве своем армянами ваганиты безусловно во многих сферах сохранили национальные черты и могли перенять форму обращения к духовному служителю Тер, а европейцы могли принять словосочетание Тер-Ваган как одно слово и использовать его как единое целое.

SUMMARY

The “trinity” Maom, Apollin and Tervagan (with slight changes in letters and sounds) that depict evil deities or forces is often found in the medieval folklore and literary works of the Europeans. The researchers are right to identify Maom with Muhammad linking the come out of this image with centuries of hostility between the Europeans and Muslims. It is also clarified that the prototype of Apollin was Apollo from the Greek mythology. But in case of Tervagan (there are also other variants: Termagan, Termagant...) there is no unanimous opinion. In this article references to the “trinity” of European medieval sources are studied and the views of researchers on this issue are compared. Relying on different facts, the author proves that the prototype of Tervagan, the personification of evil, could be the founder and head of one of the branches of the Paulician movement, the “teacher of evil” heretic Vagan (Armenian Վահագն), who at his time gained great fame in Europe and Asia. The majority of Vaganites were Armenians, who surely could preserve national features in many spheres and could adopt the form of appeal to the spiritual leader Ter (Տէր), while the Europeans could accept Ter-Vagan as one word and use it in that way.

